

JURAJ ŽUDEL

VPLYV EKONOMICKEJ ČINNOSTI FUGGEROVCOV
NA ŽIVOTNÉ PROSTREDIE V OBLASTI
ČERVENOKAMENSKÉHO PANSTVA V ROKOCH 1535—1583

Juraj Žudel: Influence of the economic activity of the Fuggers upon the human environment in the region of Červený Kameň domain in 1535—1583. Geografický časopis, Bratislava 1974, XXVI, 2; 1 table, 35 lit. cit.

The author examines the changes of living environment within the boundaries of the Červený Kameň manorial estate, in connection with the economic activity of Fuggers, with special reference to the structure of settlement, soil utilization and forest stands. He comes to the conclusion that the changes in the settlement structure and soil utilization have been prevailingly positive, while the intensive exploitation of timber led to the retreat of fir.

Pri výskume dejín červenokamenského panstva za Fuggerovcov (1535—1583) sme si všimli, že v súdobej krajine, životnom prostredí nastali mnohé významné zmeny, ktoré priamo alebo nepriamo súviseli s ekonomickou činnosťou Fuggerovcov. Niektoré z nich pretrvali až do prítomnosti, preto ich poznanie pomáha správne pochopiť a vysvetliť určité javy v dnešnej krajine. K napísaniu tejto štúdie nás viedlo okrem toho aj úsilie prispieť k osvetleniu otázky, ako pôsobil človek na krajinu, ako menil svoje životné prostredie v podmienkach feudálneho spoločenského zriadenia, Zároveň sme chceli upozorniť na to, že štúdium životného prostredia v minulosti patrí k predmetu historickej geografie, a preto v rámci historickogeografického výskumu má aj ono svoje opodstatnenie a miesto.

Zmeny životného prostredia v hraniciach červenokamenského panstva v súvislosti s ekonomickou činnosťou Fuggerovcov sa výrazne prejavili v štruktúre osídlenia, vo využívaní pôdy, v lesnom poraste a v hydrogeografických pomeroch. Pretože genézu červenokamenských rybníkov dosiaľ nik náležite neosvetlil, v dôsledku čoho nevieme povedať (okrem niekoľkých prípadov), ktoré rybníky založili Fuggerovci a ktoré jestvovali už v stredoveku (ťažkosť sú aj s identifikáciou a lokalizáciou rybníkov), v rámci tejto štúdie sa nemôžeme zaoberať so zmenami, ktoré nastali v hydrogeografickom obraze krajiny. Spracujeme ich v osobitnom príspevku o rybníkoch na území červenokamenského panstva za feudalizmu.

Zmeny v štruktúre osídlenia

Osídlenie červenokamenského panstva na začiatku skúmaného obdobia bolo v dôsledku nepriaznivých celouhorských i miestnych pomerov v dezolátnom stave. Sedem dedín bolo

úplne pustých a ostatné sídla (3 mestečká a 8 dedín) boli obývané iba čiastočne. Roku 1535, keď panstvo kúpili augsburskí Fuggerovci, bolo v týchto sídlach z celkového počtu 618 poddanských usadlostí osídlených iba okolo 300. Tento stav sa nepriaznivo prejavoval aj v hospodárskom živote panstva. Veľa pôdy bolo nevyužitej, výnosy feudálnej renty boli nízke a objem poddanskej roboty, dôležitej pre rozvinutie režišného hospodárstva, bol malý. Fuggerovci, ktorí sa snažili hospodársky povzniesť panstvo v záujme zvýšenia vlastných príjmov, už v prvých rokoch prikročili k cielavedomému a sústavnému osídľovaniu, čo viedlo k pozitívnym zmenám v štruktúre osídlenia. Tieto zmeny sa prejavili v tom, že sa čiastočne obnovila staršia sídelná sieť (osídlili sa niektoré zaniknuté dediny) a v málo obývaných mestečkách i dedinách Fuggerovci osadili pusté usadlosti novým, prevažne slovenským obyvateľstvom. V prvom období (1535—1543) obnovili osídlenie v Šelpiciach (pokus o znovuosídlenie Nemečína sa nepodaril), okrem toho osadili 149 pustých usadlostí v jednotlivých lokalitách. V druhom období (1544—1583) sa počet osídlených poddanských usadlostí zvýšil o 201 a k celkovému počtu usadlostí roku 1543 pribudlo ďalších 255 (tab. 1). V tomto období (roku 1549) však zanikla hospodársky veľmi slabá Dubová. Prírastok poddanských usadlostí bol dôsledkom vzniku nových dvorov a delenia (drobenia) starých usadlostí v obývaných mestečkách i dedinách, ako aj znovuosídlenia zaniknutých Klčovian v rokoch 1566—1567. Prírastok usadlostí bol najväčší v Budmericiach, Košolnej, Vištuku a Dlhej, pričom v prvých troch dedinách prírastok bol v prevažnej miere výsledkom zakladania nových hospodárstiev na pôde, ktorá prv nepatrila k sídelnej ploche, a iba menej dôsledkom delenia usadlostí. Pritom je pozoruhodné, že novozaložené usadlosti boli prevažne štvrtinové, čo svedčí o presýtenosti osídlenia. V Dlhej vysoký prírastok usadlostí [37] bol dôsledkom delenia celých usadlostí, ktorých počet sa zmenšil zo 48 na 14 (tab. 1).¹

Sídla červenokamenského panstva patrili v skúmanom období do skupiny radových dedín. Podľa pôdorysov rekonštruovaných k roku 1543 medzi dediny pri hradskej patrili Budmerice, Častá, Dubová, Košolná, Suchá nad Parnou a Šelpice. Doľany i Dolné Orešany boli potočnými radovými dedinami, ostatné patrili medzi cestné radové dediny.² Spomínaný prírastok nových usadlostí po roku 1543, i keď mal za následok zväčšenie pôdorysov sídel (tieto rástli navonok), nezmenil sa ich tvar, takže sídla si zachovali svoj pôvodný pôdorysný typ. Zmeny v štruktúre osídlenia sa omnoho výraznejšie prejavili vo vnútornom členení pôdorysov, v charaktere zástavby. Sídla roku 1543 boli voľnejšie, mnohé usadlosti boli pusté a prevažovali celé usadlosti. Osídľovaním pustých usadlostí, medzery medzi domami sa zmenšovali, zástavba hustla. Určitú predstavu o zmenách v zástavbe sídel si možno utvoriť podľa údajov o veľkostných typoch poddanských usadlostí v rokoch 1543 a 1583. Kým roku 1543 bolo na panstve 469 celých, 166 polovičných a iba 13 štvrtinových usadlostí, do roku 1583 sa počet celých usadlostí zmenšil na 283, počet polovičných usadlostí sa zväčšil na 436 a počet štvrtinových usadlostí narástol na 166. Počet celých usadlostí sa okrem Budmeríc a Kapľnej všade zmenšil, dokonca v Doľanoch, Jablonci a Suche nad Parnou celé usadlosti úplne zanikli (tab. 1).

Poddanské domy boli drevené. Vo vinohradníckych sídlach boli rozšírené šindľové strechy, v roľníckych dedinách boli domy pokryté prevažne slamou. Zastrešenie domov

¹ Vývoj osídlenia podrobnejšie spracúvame v štúdií Osídlenie a pohyb obyvateľstva na červenokamenskom panstve za Fuggerovcov v rokoch 1535—1583, Hist. Čas. 13, 1965, 571—598, o ktorú sa v tejto časti prevažne opierame.

² Ž u d e l, J.: Červenokamenské panstvo za Fuggerovcov v rokoch 1535—1583. [Kandidátska dizertačná práca.] 46—50. Rukopis v Knižnici Historického ústavu SAV v Bratislave.

Tabuľka 1

Stav osídlenia červenokamenského panstva v rokoch 1543 a 1583¹

Sídlo	Poddanské usadlosti											
	spolu	osíd- lené	pusté	celé	polo- vičné	štvr- tinové	spolu	osíd- lené	pusté	celé	polo- vičné	štvr- tinové
	roku 1543						roku 1583					
Bohdanovce ²	37	33	4	30	7	—	46	46	—	28	10	8
Budmerice	44	33	11	30	7	7	78	78	—	30	25	23
Častá ³	97	69 ⁴	23 ⁴	38 ⁴	52 ⁴	1 ⁴	102	102	—	32	69	1
Dlhá	51	30	21	48	3	—	88	88	—	14	65	9
Doľany ⁵	73	47	26	32	33	5	68	68	—	—	46	22
Dolné Orešany	66	50	16	14	52	—	65	64	1	7	37	21
Dubová	22	12	10	22	—	—	—	—	—	—	—	—
Jablonec	27	27	—	27	—	—	39	39	—	—	22	17
Kaplná	27	10	17	27	—	—	42	42	—	39	1	2
Kľčovany	—	—	—	—	—	—	43	43	—	30	13	—
Košolná	30	8	22	26	4	—	55	55	—	22	15	18
Suchá nad Parnou ⁶	66	39	27	58	7	—	72	71	1	—	50	22
Šelpice	40	15	25	40	—	—	51	51	—	23	28	—
Vištuk	50	48	2	49	1	—	97	97	—	41	33	23
Zvončín	28	6	22	28	—	—	39	39	—	17	22	—
Celé panstvo	658	427	226	469	166	13	885	883	2	283	436	166

¹ Zostavené podľa urbára z roku 1543 a podľa registra domového poplatku (časti vyberanej na Juraja) z roku 1583, ČKI, inv. č. 24 a 105.

² Len fuggerovská časť dediny.

³ Jedna poddanská usadlosť roku 1543 bola 1 1/2.

⁴ Údaj je neúplný, pretože chýba opis usadlostí 79, 82, 83, 86 a 87.

⁵ Tri poddanské usadlosti roku 1543 boli 3/4.

⁶ Veľkosť jednej poddanskej usadlosti sa v urbári neuvádza.

šindľami pozitívne, i keď v malom rozsahu, ovplynila trhová výroba šindľov, ktorú organizovala správa panstva vo vlastnej réžii, a to od konca šesťdesiatych rokov. Pozoruhodnejšie množstvo šindľov (536 000 ks) sa predalo (v rokoch 1573—76, 1578—82) iba do Častej, čo súvisí s hospodárskou štruktúrou obyvateľstva (prevaha remeselníkov a vinohradníkov).³

V skúmanom období boli na území červenokamenského panstva 3 mestiečka s právom výročných trhov, menovite Častá, Dolany a Dolné Orešany, ktoré ležali v malokarpatskej vinohradníckej oblasti. Dolany a Dolné Orešany boli so zreteľom na hospodársku štruktúru obyvateľstva vinohradníckymi sídlami. Častá mala ráz vinohradnícko-remeselníckeho sídla. Ani jedno z uvedených mestiečok sa nevyvinulo na hospodárske centrum poddanskej oblasti Červeného Kameňa. Pre speňažovanie výrobkov poddanských hospodárstiev mali rozhodujúci význam týždenné trhy a jarmoky v blízkej Trnave. Obyvateľstvo väčšiny dedín sa zaoberalo s poľnohospodárstvom ako hlavným a vinohradníctvom ako vedľajším výrobným odvetvím.

Režijné hospodárenie Fuggerovcov viedlo k vzniku nových poľnohospodárskych a priemyselných výrobných zariadení, ktoré obohatili sídelnú štruktúru červenokamenského panstva o nové prvky. Fuggerovci už v prvých rokoch po prevzatí panstva založili nový hospodársky dvor (majer) v susedstve zaniknutej stredovekej dediny Horný Fančal. Fančalský majer sa stal hlavným strediskom živočíšnej výroby v rámci fuggerovského feudálneho podniku.⁴ Ako osobitný sídelný útvar s vyhranenou poľnohospodárskou funkciou sa zachoval (prirodzene, úplne prestavaný) až do štyridsiatych rokov nášho storočia, kedy sa stal základom pre hospodárenie štátneho majetku. Ďalší hospodársky dvor sa vyvinul v Suchej nad Parnou, kde si Fuggerovci postavili ešte pred rokom 1555 kamenný dom (menší kaštieľ), ktorý sa stal základom pre neskorší pálfyovský kaštieľ. Menší hospodársky dvor jestvoval aj na predhradí Červeného Kameňa.⁵

Z priemyselných odvetví hospodársky najvýznamnejšie bolo spracúvanie dreva. Fuggerovci už v prvých rokoch mali dve pily, ktoré dali postaviť pod hradom v doline Gidry. Pred dolnou pilou zriadili malú vodnú nádrž, z ktorej sa zachytená potočná voda viedla struhou na vodné koleso.⁶ Vodné pily a príbytky pre piliarov sa stali základom pre neskoršiu osadu Píla. S hospodárskou aktivitou Fuggerovcov súvisia aj počiatky výroby tehl v tejto oblasti. Panské tehle boli v chotári Budmeríc, Vištuku a Suchej nad Parnou.⁷

V súvislosti so zmenami v štruktúre osídlenia treba ešte spomenúť výstavbu hradu, dnešného Červeného Kameňa. Pravda, táto zmena nesúvisí s hospodárskou činnosťou Fuggerovcov na červenokamenskom panstve, ale bola výsledkom ich širších snažení, zameraných na obchod so stredoslovenskou meďou. Starý gotický hrad mal obrannú, obytnú a správnu funkciu, preto nedisponoval s väčšími skladovacími priestormi, aké si vyžadovali obchodné záujmy Fuggerovcov, a preto ho panstvo postupne zbúralo a nahradilo novým objektom, v ktorého dispozícii sa veľkoryse realizovali požiadavky kladené na bezpečný a priestranný obchodný sklad. Stavba nového hradu bola však veľmi nákladná a zdĺhavá (trvala 20 rokov), kým sa dokončila, Fuggerovci stratili šance na uskutočnenie svojich obchodných plánov v Uhorsku. Tak sa stalo, že nový renesančný hrad nikdy nesplnil hlavnú funkciu, pre ktorú bol pôvodne určený a usposobený.

³ Tamže, 112.

⁴ Tamže, 51—53.

⁵ Tamže, 53, 54.

⁶ Tamže, 92, 93.

⁷ Tamže, 99.

Mohutné podzemné priestory nikdy neslúžili za tranzitný sklad tovaru. Hrad ako administratívne centrum červenokamenského panstva mal iba miestny význam.⁸ Po prestavbe v rokoch 1585—1590 stal sa rezidenciou Pálffyovcov, príslušníkov jedného z najvýznamnejších magnátskych rodov v Uhorsku, čím sa dostal do popredia spoločenského života.

Zmeny vo využívaní pôdy

Značné vyludnenie územia červenokamenského panstva v predfuggerovskom období malo za následok spustnutie veľkej časti ornej pôdy, ktorá patrila k poddanským usadlostiam. V súpise sídel z roku 1540 sa v súvislosti s Častou uvádza, „že polia má takmer zarastené, pretože pre nedostatok obyvateľov sa neobrábajú.“⁹ Ešte nepriaznivejšie mohli byť pomery v chotároch tých dedín, ktoré zanikli pred mnohými rokmi, ako boli Klčovany, Schönau a Lattingdorf.

Spustli aj vinice, nie však v takej miere ako oráčiny, pretože mnohé patrili trnavským mešťanom a poddaným z okolia červenokamenského panstva. Priaznivo pôsobila aj okolnosť, že vinice na rozdiel od usadlostných oráčín boli vlastníctvom poddaných. Poddaní, skôr ako sa odsťahovali, zvyčajne predali svoje vinice a tým ich uchránili pred spustnutím. Pomer obrábaných a spustnutých viníc je zrejmý z pozemkovej knihy vinohradov červenokamenského panstva, založenej roku 1543.¹⁰ Podľa nej roku 1543 bolo v chotári Častej 98 obrábaných a 18 pustých viníc, v chotári Dolian 122 obrábaných a 17 pustých viníc, v chotári Dolných Orešian 304 obrábaných a 15 pustých viníc, v chotári Dubovej 124 obrábaných a 12 pustých viníc, v chotári Suchej nad Parnou 21 obrábaných viníc, v chotári Dlhej jedna vinica a v chotári Šelpíc 149 obrábaných viníc. K uvedenému počtu obrábaných viníc v Suchej nad Parnou treba však ešte pripočítať 240 viníc na Ružovej hore (Rosenberg), ktoré patrili prevažne trnavským mešťanom. Tieto sa v pozemkovej knihe neuvádzajú, pretože nepodliehali pod právomoc pánov na Červenom Kameni.¹¹ Na území panstva bolo spolu 1059 obrábaných a 62 neobrábaných viníc. Pri zvažovaní pomeru obrábaných a pustých viníc sa však nemožno obmedziť iba na ich počet, ale treba prihliadať aj na ich veľkosť, ktorá bola rôzna. I keď nepoznáme plošnú výmeru viníc, čo by bolo najlepším základom pre porovnanie, možno sa oprieť aspoň o relatívne kvantitatívne hodnoty vyjadrené v pozemkovej knihe údajmi, že určité vinice sú celé, polovičné, štvrtinové, osminové, šestnástinové a pod. Ak vezmeme do úvahy tieto hodnoty, rozsah obrábaných viníc roku 1543 môžeme stanoviť na 187 ⁴/₈ a rozsah pustých viníc na 17 ⁴/₈. Kým z celkového počtu viníc pusté vinice tvorili iba 5,5 %, ich podiel na celkovom rozsahu viníc bol 8,5 %, čo prímernejšie vyjadruje ich pomer k obrábaným viniciam. Avšak podiel pustých viníc bol v skutočnosti ešte vyšší, pretože pozemková kniha slúžila predovšetkým na evidenciu obrábaných viníc a z pustých viníc roku 1543 do nej zapísali najmä tie, ktoré patrili k celkom z väčšej časti obrábaným viniciam. Väčší počet pôvodne nezapísaných pustých viníc bol v chotári Dlhej, Suchej

⁸ O gotickom hrade a o stavbe fuggerovského objektu píšeme v štúdií Červený Kameň, K otázke polohy, štruktúry a zániku stredovekého hradu. *Histor. Zbor. Slovenského národného múzea*, 1974 (v tlači) a v článku Hrad Červený Kameň za Fuggerovcov v rokoch 1535—1583. *Vlastived. Čas.*, 23, 1974, 1 (v tlači).

⁹ Panstvo Červený Kameň I (ďalej iba ČK I), inv. č. 1, fól. 266 v, Štátny slovenský ústredný archív v Bratislave.

¹⁰ ČK I, inv. č. 26.

¹¹ Marsina, R. a Kušík, M.: *Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku I*, Bratislava 1959, 151.

nad Parnou a Šelpic.¹² Spustnuté a v pozemkovej knihe nezapísané vinice boli aj v chotári zaniknutej dediny Nemečín¹³, ako aj v chotári Budmeric.¹⁴

Spolu s oráčinami a vinicami sa sčasti znehodnotili aj lúky, a to nielen rustikálne, prislúchajúce k poddanským usadlostiam, ale aj panské, ktoré pre potreby hradu obrábali poddaní v rámci robotovej povinnosti. Negatívny vplyv vyludňovania dedín na stav panských lúk presvedčivo ukazuje prípad lúky v chotári Košolnej. Starali sa o ňu miestni poddaní. Keďže sa dedina takmer vyludnila (ešte aj roku 1543 z 30 usadlostí bolo 22 pustých), lúka sa zanedbala a z väčšej časti zarástla krovím.¹⁵

Ako vidieť, nielen osídlenie, ale aj pôvodne skultivované pozemky v značnej miere spustli, takže územie panstva malo ráz degradovanej krajiny.

Vplyv ekonomickej činnosti Fuggerovcov na krajinu sa prejavil predovšetkým v rekultivácii pôdy, a to pomocou sústavnej a intenzívnej kolonizácie, ako aj podstatným rozšírením majerského hospodárenia. Avšak kým kolonizácia mala za následok opätovnú kultiváciu ornej pôdy, lúk i viníc, majerské hospodárenie viedlo najmä k rekultivácii oráčin.

Rekultivácia ornej pôdy a lúk v rámci kolonizácie postupovala zhodne s osadzovaním pustých usadlostí, o čom sme sa zmienili v predošlej kapitole. Rekultivácia ornej pôdy zaniknutých dedín (Horný Fančal, Nemečín) a vyludnených poddanských usadlostí (Kaplná) pomocou majerského hospodárenia sa v prevažnej miere uskutočnila v druhej polovici tridsiatych rokov. Časť spustnutej ornej pôdy Fuggerovci rekultivovali a vo svoj prospech využili tým, že ju dávali do krátkodobého (ročného) drobného prenájmu poddaným. Z druhej polovice 16. storočia poznáme viaceré údaje, ktoré svedčia o tom, že si panstvo majerské oráčiny zväčšovalo kľčovaním pasienkov, lesnej a prípadne aj inej pôdy. V prvej polovici päťdesiatych rokov panstvo získalo kľčovaním oráčiny v takej kamenistej pôde pri hrade. Roku 1580 si dalo vyklčovať (na neznámom mieste) 29 jutár oráčin, v ďalšom roku až 58 jutár, z toho 12 pri fančalskom majeri.¹⁶ Zveľadovanie ornej pôdy na úkor pasienkov, lesnej, prípadne aj inej pôdy za Fuggerovcov nemalo však väčší rozsah. Časť oráčin, ako na to ešte poukážeme, sa premenila na vinohrady.

Majerské hospodárenie Fuggerovcov malo za následok aj rekultiváciu zanedbaných alodiálnych lúk, neskôr aj ich zväčšenie, teda zmeny vo využívaní pôdy. V tejto súvislosti možno uviesť zaujímavý prípad, že správa panstva dala roku 1556 vyklčovať časť intravilánu (dvory a záhrady) zaniknutej Dubovej a premenila ju na lúku.¹⁷

¹² Nové vinohrady tvoriace veľké súvislé celky boli zapísané roku 1553. Z mnohých zápisov je zrejmé, že vinice boli založené na spustnutej vinohradníckej pôde. Pri 16 zo 102 novozapísaných viníc v chotári Dlhey sa výslovne uvádza, že vznikli z pustých viníc. Jeden z týchto zápisov znie: „2/8 Urban Schedl, hat ain öde aufgefungen zu pauen“ (fól. 141v). Na mieste spustnutých vinohradov boli založené aj vinice ležiace v strednej časti (mitter schidung) šelpických vinohradov (Schelbitzer gepurg), o čom svedčia vinice č. 170–176, ktoré zostali pusté (poznámenáva sa pri nich: ain öde). ČK I, inv. č. 26, fól. 91r–147v.

¹³ V urbári z roku 1543 sa v súvislosti s Nemečínom uvádza: „Hat zu ainer saite ain schönen oden fleckhen, darauf vor jarn weingarten gewesen, ...“ Marsina, R. a Kušík, M., c. d., 105.

¹⁴ Tamže, 129.

¹⁵ Tamže, 154.

¹⁶ Žudeľ, J.: Červenokamenské panstvo za Fuggerovcov v rokoch 1535–1583, 55 a ďalšie.

¹⁷ Správa panstva vyplatila 18. apríla 1556 nádenníkom mzdu za 66 dní s odôvodnením: „haben auf Wernerssdorfer wysen die stauden und stockh ausgeroth, wie hieuer das dorf und garten gewest, damit die wisen zusammen khumen.“ 24. apríla sa vyplatila nádenníkom mzda za 32 dní: haben auf Wernerssdorfer wysen die garten aussgeroth, wie das dorf gestanden. ČK I, inv. č. 29, fól. 104b.

Veľké zmeny vo využívaní pôdy spôsobil rozvoj rybníkárstva. Nové rybníky, stavané v prvých rokoch fuggerskej správy na Červenom Kameni, zaplavili predovšetkým pasienky a miestami aj lúky. Je to zrejmé z ich polohy, ktorú možno určiť podľa zachovaných hrádzí alebo údajov katastrálnych máp z 19. storočia. Tieto zmeny mali dlhodobý ráz a z hľadiska optimálneho využitia krajiny i celospoločenského záujmu boli negatívne. Fuggerovci pri zakladaní rybníkov sledovali iba osobný zisťný cieľ, pretože boli vedení úsilím čo najviac zvýšiť príjmy z panstva a nedbali na to, že zmenšujú životný priestor poddaného ľudu. Totiž zakladanie rybníkov sa neobišlo bez zaberania poddanskej pôdy, a to nielen pustej, ale aj používanej, ako o tom svedčí prípad poddaných z Budmeríc, ktorým provizor Baltazár Mehl vzal roku 1539 bez akejkoľvek náhrady lúky pre stavbu nového šajnavského rybníka.¹⁸

Rekultivácia viníc mala odlišný priebeh. Časove spadá najmä do obdobia rokov 1544—1553. S rekultiváciou viníc časove i miestne súvisí zakladanie nových vinohradov na pôde, ktorá sa prv využívala ináč, prípadne vôbec nebola kultivovaná. Pretože tieto dva procesy vzhľadom na povahu zápisov v pozemkovej knihe vinohradov nemožno dostatočne rozlíšiť (nedá sa totiž určiť, či ide o novú alebo iba o obnovenú vinicu), budeme o nich hovoriť spoločne.

Najprv si všimnime vinice na juhovýchodných svahoch Malých Karpát, ktoré patrili k chotárom Častej, Dolian, Dolných Orešian a Dubovej. Zo 62 viníc, ktoré boli roku 1543 pusté, rekultivovalo sa 38 (z toho 9 do roku 1553 a 29 pravdepodobne až neskôr). Zvyšok zostal pustý. Pravdepodobne po roku 1553 sa založilo 15 nových viníc, z toho 13 v chotári Dubovej a 2 v chotári Častej. Ako vidieť, v malokarpatskej vinohradníckej oblasti v porovnaní s rokom 1543 nenastali veľké zmeny; neobnovili sa všetky spustené vinice a nových nepribudlo toľko, aby nahradili zaniknuté. Prírastok zaznamenali iba v chotári Dubovej, kde sa všetky pusté vinice rekultivovali a okrem toho vzniklo 13 nových. Pritom je pozoruhodné, že Dubová zanikla. Protikladný vývoj dediny a chotára (úpadok osídlenia a rozkvet viníc) vysvetľujú vlastnícke pomery. Podľa zápisov v pozemkovej knihe vinohradov Dubovčania mali roku 1543 vo svojom chotári iba 3 vinice, ostatné patrili Fuggerovcom, poddaným z Budmeríc, Častej, Jablonca a Vištuku, ako aj trnavským mešťanom a ich poddaným z Ružindolu.¹⁹

Iné boli pomery v druhej vinohradníckej oblasti červenokamenského panstva, ktorá sa rozkladala na pahorkoch medzi Suchou nad Parnou a Šelpicami.²⁰ V rokoch 1544—1553 vzniklo tu 357 viníc, z toho mnohé boli založené na novej pôde.²¹ Neskôr pribudlo ešte ďalších 53 viníc, takže počet obrábaných viníc z roku 1543 (410) sa zdvojnásobil,²² pričom sa však rozsah obrábanej vinohradníckej pôdy (rekultivovanej a novej) zväčšil približne o polovicu (z 99 ⁶/₈ na 151 ⁶/₈).

Najväčšie zmeny nastali v chotári Dlhej. Kým roku 1543 pozemková kniha uvádza iba jednu šesťnásťtinovú vinicu, roku 1553 zaznamenáva už 102 viníc, z ktorých sa 99 obrábalo. V neskorších rokoch pribudli ešte ďalšie štyri. Spolu tvorili 10 celých viníc.²³ Vzhľadom na to, že sa pri mnohých viniciach (a to vo všetkých vinohradníckych dieloch)

¹⁸ Žudel, J., c. d., 58.

¹⁹ ČK I, inv. č. 26, fól. 62r—72r.

²⁰ Najvýznamnejšími vinohradníckymi celkami tu boli Ružová hora (Rosenberg) a Mladá hora (Jungenberg), ktoré ležali severne od Suhej nad Parnou, pri ceste vedúcej do Trnavy.

²¹ Na bývalých oráčinách vznikli napríklad nové sušianske vinice č. 206—218, ktoré patrili k dielu zvanému Spiegel, o ktorých sa v pozemkovej knihe uvádza, že ležia „im veld an der Dürnpacher viehwaidt . . .“ ČK I, inv. č. 26, fól. 134r.

²² Tamže, fól. 89v—135r.

²³ Tamže, fól. 139r—147v.

roku 1553 uvádza, že vznikli na mieste pustých viníc, prípadne, že majiteľ ich kúpil alebo zdedil, možno usudzovať, že to boli prevažne rekultivované vinice.

Počet obrábaných viníc na území celého panstva sa v období po roku 1543, a to prevažne do roka 1553 zvýšil približne o polovicu (566), pričom sa celkový rozsah kultivovanej vinohradníckej pôdy zväčšil o 37,9 % (71 ⁴/₈). Táto zmena bola výsledkom rekultivácie pustých viníc a zakladania vinohradov na ornej, prípadne aj na inej pôde, a to prevažne mimo malokarpatskej vinohradníckej oblasti. Zveľadenie vinohradov bolo predovšetkým dielom červenokamenských poddaných, sama fuggеровská správa nezakladala vinohrady. O zveľadenie vinohradov sa pričínila tým, že sústavnou kolonizáciou vytvára na to vhodné podmienky tým, že zakladanie nových viníc plánovala a usmerňovala, ako o tom svedčia zápisy v pozemkovej knihe. Z týchto zápisov je však zrejmé aj to, že sa plány správy panstva na založenie nových viníc v chotári Suchej nad Parnou a Šelpíc v období po roku 1553 uskutočnili iba čiastočne.²⁴ Poddaní mohli založiť nové vinohrady len s povolením správy panstva a na vyznačenom mieste. Pri zakladaní nových vinohradov plány panstva dbala na to, aby sa nezaberali oráčiny patriace k poddanským usadlostiam.²⁵ Svojuvoľne založené vinohrady, ako dosvedča prípad v šelpickom chotári, zlikvidovala.²⁶

Zmeny v lesnom poraste

Lesy v skúmanom období pokrývali asi štvrtinu územia červenokamenského panstva. Rozdiely v porovnaní k terajšiemu stavu (lesy zaberajú približne pätinu z územia)²⁷ boli najmä v zalesnení Trnavskej pahorkatiny. Na rozmedzí dlžianskeho a bývalého hornofančalského chotára, teda pri hraniciach červenokamenského panstva a Ružindola, v 16. stor. sa rozprestieral borový les (ain Ferhenwalt), ktorý vznikol náletom na bývalých oráčinách niekedy v druhej polovici 15 stor.²⁸ V blízkosti tohto lesa vznikla

²⁴ Na konci zápisov o nových sušianskych vinohradoch založených „im Neuenberg neben dem Wolfberg“ za vinicou č. 122 sa roku 1553 uvádza: „Es mugen noch vil weingarten hieher gemacht werden.“ Za touto poznámkou je v pozemkovej knihe vyznačené miesto pre zápisy o ďalších, v roku 1553 ešte nejestvujúcich vinohradoch, ktoré sa mali evidovať pod číslami 123–152. Avšak z plánovaných viníc sa založili iba 2, ako to dosvedčujú zápisy z roku 1559 pri vinici č. 123 a 124. Pritom o vinici č. 124 sa udáva, že je krajnou (ist der ortwaingart). Tamže, fól. 126r–128v.

Na konci zápisov v dolnej časti Spiegla, ktorý patrilo sušianskym vinohradom, roku 1553 sa poznámenáva: „Alhie in diser schidung ist noch ain gross feld, darin man noch weingarten machen mag.“ Za poznámkou na fól. 131v–133v je vyznačené miesto pre plánované vinice č. 179–205. Vinice sa nezaložili, pretože pri uvedených evidenčných číslach niet zápisov.

V chotári Šelpíc sa nezaložili vinice, pre ktoré sa v pozemkovej knihe rezervovali evidenčné čísla 1–19, 160–169. Fól. 91r a nasl.

²⁵ V pozemkovej knihe na konci zápisov o šelpických vinohradoch na tzv. Froschgrunde sa uvádza: „... alhie endt sich dis geburg, soll also vergraben sein und khainem alhie gestadt werden weyngart zue machen, dan dicz veldt gehort zue der Schelpiczer hofaker.“ Tamže, fól. 113 v.

²⁶ V pozemkovej knihe vinohradov na fól. 102v sa roku 1559 uvádza: „Alhie der ortgraben; haben gleichwöll ir etlich grift, wirdt in aber nit gestatt, sonder soln ir arbeit daran verloren haben.“ Tamže.

²⁷ Podľa stavu k 1. 1. 1966 bola výmera katastrov tvoriacich v 16. stor. územie červenokamenského panstva 23 988 ha, z čoho na lesy pripadalo 4930 ha. Čísla uvádzame podľa Výkazu úhrnných hodnôt druhov pozemkov k 1. 1. 1966 na Oblastnom ústave SSGK.

²⁸ ČK I, inv. č. 54, fól. 50 b.

roku 1589 nová osada, ktorú slovenské obyvatelstvo pomenovalo podľa neho Borovou.²⁹ V polovici 16. stor. boli borové lesy (Forchenwald, Ferhenwald), aj v chotári vtedy ešte pustých klčovian a Suchej nad Parnou.³⁰ Lindavský les s dubovým porastom bol väčší; siahal od Gidry až po modransko-trnavskú cestu a od Dubovej takmer po Budmerice.

Podľa Edgara Hoška, ktorý skúmal pôvodný výskyt drevín v lesoch centrálnej časti juhovýchodného svahu Malých Karpát, teda od Limbachu po Častú, na území červenokamenského panstva sú v 16.—18. stor. písomne doložené tieto druhy, prípadne rody drevín:

Abies alba Mill, jedľa biela, hromadne v chotári Píly,

Fagus silvatica L., buk lesný, jednotlivo v chotári Dubovej a Píly, hromadne v chotári Píly,

Quercus robur L., dub zimný, jednotlivo v chotári Dubovej, hromadne v chotári Budmeríc a Píly,

Tillia L., lipa, jednotlivo v chotári Dubovej a Píly,

Ulmus L., brest, jednotlivo v chotári Dubovej.³¹

Okrem uvedených drevín na území červenokamenského panstva v 16. stor. možno písomne doložiť aj súvislé porasty borovice (*Pinus* L.), a to v chotári Klčovian, Suchej nad Parnou a dnešnej Borovej.

V účtovných knihách červenokamenského panstva možno sledovať aj ťažbu a spracovanie dreva, čo čiastočne umožňuje zistiť aj výskyt jednotlivých drevín a zmeny v lesnom poraste. Osobitosťou červenokamenského panstva bolo, že na rozdiel od ostatných uhorských panstiev malo rozvinutý drevársky priemysel. V trhovej produkcii reziva a šindľov malo červenokamenské panstvo v sedemdesiatych rokoch 16. stor. prevahu v celej malokarpatskej oblasti. Svedčí o tom okolnosť, že si na Červenom Kameni kupovali rezivo a šindle také panstvá, akými boli Smolenice, Stupava, Svätý Jur a Pezinok. Fuggerovci dokázali rozvinúť ťažbu, najmä však spracovanie dreva do takej miery, že sa drevo stalo po víne a obilí najvýznamnejším zdrojom príjmov.

Červenokamenské píly spracúvali prevažne jedľové drevo, menej dubové a lipové drevo. O rezaní bukových dosiek sa pramene zmienujú iba v niekoľkých prípadoch. Približný obraz o zastúpení jednotlivých drevín a množstve vyrobeného reziva si možno vytvoriť podľa produkcie roku 1555, kedy sa narezalo 3967 ks rôzneho jedľového reziva, 103 dubových dosiek, 552 ks rôzneho lipového reziva a 4428 ks rôzneho reziva neznámej dreviny. V rokoch 1573—76, 1578—82 panské píly vyrobili pre trh spolu 4521 hrubých dlhých dosák, 17 823 obyčajných dosák, 9364 dosák zvaných Schwertling a 41 893 ks ostatného reziva (laty, lišty a tzv. Perlen).

K trhovej produkcii šindľov správa červenokamenského panstva prikrčila až niekedy koncom šesťdesiatych rokov. Dovtedy organizovala výrobu šindľov iba príležitostne a v takom rozsahu, aby mala dosť krytiny pre vlastnú potrebu. Pre hromadnú tovarovú výrobu šindľov fuggerovská správa využívala jedľový les, ktorý ležal na rozhraní červenokamenského a plaveckého panstva, ako aj na juhovýchodných svahoch Malých Karpát. Intenzívna ťažba v jedľovom lese vyvolala nevôľu u pána plaveckého panstva, ktorý si ho tiež nárokoval. Aby ho mohol exploatovať, povolil v ňom svojim poddaným

²⁹ Slovenský názov Borová (vo forme Borowa) dokladá listina bratislavskej kapitoly z 19. apríla 1646 o prenajatí cirkevného desiatku Pavlovi Pálfymu. ČK I, inv. č. 151. V kancelárii správy červenokamenského panstva sa používal až do prelomu 17.—18. stor. nemecký názov Joachimsthal.

³⁰ ČK I, inv. č. 26, fól. 88r; inv. č. 54, fól. 111 b.

³¹ Hošek, E.: Pôvodný výskyt drevín v jedľovej oblasti Malých Karpát podľa výsledkov historického výskumu. Československá ochrana prírody, 2, 1965, 116—117.

za nízky poplatok stínať stromy na šindle podľa ľubovôle. Celkovú produkciu šindľov nemožno určiť pre nedostatok údajov, zo zachovaných účtovných kníh je však zrejmé, že šindliari pracujúci v službách Fuggerovcov vyrobili v rokoch 1573—1576, 1578—1582 spolu 6 621 000 šindľov.³²

S produkciou šindľov súvisela aj výroba kolov do vinohradov, na ktoré sa používalo drevo nevhodné na šindle. I keď jedľové koly boli menej súce ako dubové, panstvo ich muselo v druhej polovici 16. stor. používať (vyrábalo ich aj pre trh), pretože dubového dreva bolo v červenokamenských lesoch málo. Že sa jedľové koly robili a používali iba z núdze, pre nedostatok dubového dreva, svedčí zápis v hlavnej peňažnej knihe z roku 1555, kde sa uvádza, že sa 3. mája vyplatila mzda istému šindliarovi z Častej za 18 000 kolov (thene steckhen). Pretože sa jedľové koly dovedy nepoužívali, pisár považoval za potrebné bližšie zdôvodniť výdavok: „... als man nit aichin holtz dartzu haben migen, haben wir thene machen lassen, auf das die underthonen auch nachemachen...“³³ Ako je z citátu zrejmé, správa panstva výrobou jedľových kolov chcela dať príklad aj poddaným, totiž aby aj oni robili vinohradnícke koly z jedľového dreva, čo tiež, i keď nepriamo, potvrdzuje nedostatočný stav dubových porastov. O nedostatku dubového dreva v lesoch červenokamenského panstva v druhej polovici 16. stor. svedčí aj okolnosť, že fuggerovská správa nakupovala veľké množstvo sudových dien a dúh na plaveckom panstve. V tejto súvislosti hodno ešte uviesť, že správa panstva vyslala roku 1555 habánskych tesárov na plavecké panstvo narúbať väčšie množstvo dubového dreva, ktoré potrebovali na vyhotovenie nového hradného padacieho mosta a do zásoby.³⁴

Ťažbu dreva v lesoch červenokamenského panstva nemožno stanoviť ani len približne. Z účtovných kníh je však zrejmé, že lesy neuspokojovali iba potreby hradu, režijsného hospodárstva a poddaných, ale že slúžili aj širšiemu okoliu. Červenokamenské lesy zásobovali stavebným drevom a palivom predovšetkým mesto Trnavu, najmä však tamojšie cirkevné inštitúcie, napr. mestský pivovar, tehelňa a kúpele patrili medzi stálych odberateľov palivového dreva. Avšak hoci možno aj s určitou povedať, že najviac dreva sa vyťažilo pre potreby červenokamenského drevárskeho priemyslu. Ťažba tohto druhu najintenzívnejšie zasiahla jedľové porasty a nezostala bez škodlivých následkov. Nepríaznivo pôsobila aj okolnosť, že ťažba dreva pri výrobe šindľov sa náležite neusmerňovala. Šindliari, ako to konštatovali fuggerovskí komisári pri revízii panstva roku 1581, stínali stromy, ako sa im zapáčilo, teda kde chceli. Ťažba sa rozptyľovala, následkom čoho les veľmi zredol.³⁵ Intenzívna a náležite neusmerňovaná ťažba jedle najmä v poslednom desaťročí hospodárenia Fuggerovcov na Červenom Kameni spôsobila, že jedľa začala v tejto oblasti ustupovať. Tento jav považujeme za najvýraznejšiu zmenu, ktorú v lesnom poraste na území červenokamenského panstva zapríčinila hospodárska činnosť Fuggerovcov.

³² Ž u d e l, J., c. d., 92—96.

³³ ČK I, inv. č. 29, fól. 16 b.

³⁴ Habánski tesári pri rúbaní dubového dreva odpracovali 111 dní. Pomáhali im poddaní z plaveckého panstva, ktorí odpracovali 15 ½ dňa. Z toho vidieť, že sa narúbalo väčšie množstvo dubového dreva. Tamže, fól. 3a.

³⁵ V hospodárskej inštrukcii z roku 1581 sa v súvisi s tým uvádza: „Item die schindlmacher sollen nit macht haben die paum nach irem gefallen, wa sie wellen, niederschlagen, wie bisshero fůrgangen, sonder der schindelverwalther soll inen die ausszeigen und daran sein, das der waldt nit so gar schitter an allen orten gemacht werde.“ Ústredný fuggerovský archív v Dillingene, 51, 1, 2, Biberspurigische sachen und handlungen betreffend 14 a 15. Fotokópia v knižnici Geografického ústavu SAV v Bratislave.

EINFLUß DER ÖKONOMISCHEN TÄTIGKEIT DER FUGGERS AUF DIE
LEBENSUMWELT IM GEBIET DER HERRSCHAFT VON ČERVENÝ KAMEŇ
IN DEN JAHREN 1535—1583

Die Herrschaft von Červený Kameň lag im Gebiet der Kleinen Karpaten (südöstliche Abhänge) und des Hügellandes von Trnava, ungefähr im Dreieck Modra-Smolenice-Trnava. Zu den Fugger'schen Zeiten besaß es eine Fläche von rund 23.500 ha.

Die Herrschaft von Červený Kameň befand sich in der Zeit, als es die augsburgischen Fuggers kauften, infolge der ungünstigen gesamtungarischen und örtlichen Verhältnissen, im desolaten Zustand. Die Besiedlung und die ursprünglich kultivierten Grundstücke waren im beträchtlichen Maß verwüstet, so daß das Territorium der Herrschaft den Charakter einer degradierten Landschaft aufwies. Zwecks Erhöhung der eigenen Einkünfte trachteten die Fuggers das Gut wirtschaftlich wieder zu erheben. Bereits in den ersten Jahren begannen sie es zielbewusst und systematisch zu besiedeln, sie erweiterten die Meiereiwirtschaft, entwickelten die Teichwirtschaft und entfalteten in ungewöhnlichem Maße das Gewinnen und Bearbeitung von Holz. Die wirtschaftliche Tätigkeit der Fuggers hat viele bedeutende Änderungen in der Landschaft, Lebensumwelt hervorgerufen, die sich in markanter Weise in der Struktur der Besiedlung, Bodennutzung, Waldbeständen und in den hydrogeographischen Verhältnissen äußerten. Da die Genese der Fischteiche von Červený Kameň, betreffs des Beitrages der Fuggers, bis jetzt nicht entsprechend bearbeitet wurde, fand der Autor es für unmöglich im Rahmen dieser Studie auch die im hydrogeographischen Bild der Landschaft entstandenen Änderungen zu erörtern.

Die Änderungen in der Siedlungsstruktur waren positiv. Sie äußerten sich darin, daß das ältere Siedlungsnetz teilweise erneuert wurde (manche verlassenen Dörfer wurden neu besiedelt) und in wenig bevölkerten Marktflecken und Dörfer wurden die leeren Bauernhöfe durch neue, überwiegend slawische Einwohner besetzt. In 1535 waren in diesen Ansiedlungen, von der Gesamtzahl von 618 Untertanenhöfe, nur etwa 300 besiedelt. Bis 1583 vergrößerte sich die Anzahl der Untertanenhöfe (einschließlich deren in den erneuerten Dörfern) auf 885, von denen nur 2 verlassen waren. Der Zuwachs an Untertanenhöfe (267) war in überwiegendem Maße Ergebnis der Gründung von neuen Niederlassungen, weniger der Aufteilung (Zersplitterung) alter Niederlassungen. Die Regiewirtschaft der Fuggers führte zur Entstehung neuer landwirtschaftlichen und industriellen Einrichtungen (Meierhöfe, Sägewerke, Ziegelfabriken), die die Siedlungsstruktur mit neuen Elementen bereicherten. Mit der breiteren, den Handel mit dem mittelslowakischen Kupfer betreffenden Interessen der Fuggers hängt der Bau einer neuen Burg zusammen, der vollständig die alte mittelalterliche gotische Burg ersetzte.

Der Einfluß der ökonomischen Tätigkeit der Fuggers auf die Landschaft äußerte sich vor allem in der Rekultivation des Bodens, u. zw. durch systematische und intensive Kolonisation und wesentliche Ausbreitung der Meierwirtschaft. Während die Kolonisation die erneuerte Kultivierung von Ackerböden, Wiesen und Weingärten zur Folge hatte, führte die Meierwirtschaft hauptsächlich zu der Rekultivation der Ackerfelder meistens in den aufgegebenen Dörfern Nemečín und Horný Faňal. Große Änderungen in der Bodennutzung verursachte die Entwicklung der Teichwirtschaft. Neue Fischteiche, errichtet in den ersten Jahren der fugger'schen Verwaltung in Červený Kameň, überfluteten in erster Reihe Weiden, mancherorts auch Wiesen. Diese Änderungen hatten einen langfristigen Charakter und vom Standpunkt der optimalen Landschaftsnutzung und des allgemeinen gesellschaftlichen Interesses waren sie negativ.

Die Rekultivation älterer und Gründung neuer Weingärten fällt hauptsächlich in die Zeitspanne von 1544—1553. Die Zahl der bearbeiteten Weingärten, am Territorium der ganzen Herrschaft, erhöhte sich nach 1543, hauptsächlich bis 1553, etwa um die Hälfte (566), wobei der Ausmaß der kultivierten Weingärten um 37,9 % anstieg.

Die Eigenartigkeit der Herrschaft von Červený Kameň war, zum Unterschied von anderen ungarischen Domänen, das sie eine ausgedehnte Holzindustrie besaß. In der Marktproduktion

von Schnittware und Schindeln überwog sie in den siebziger Jahren des 16. Jahrhunderts im ganzen kleinkarpatischen Gebiet. Die Sägewerke von Červený Kameň bearbeiteten hauptsächlich Tannenholz, weniger Linden- und Eichenholz, die eine Mangelware waren. Die Massenproduktion von Schindeln zum Verkauf fing gegen das Ende der sechziger Jahre an. In den Jahren 1573–76 und 1578–82 erzeugten die in Diensten der Fuggers stehenden Schindelmacher insgesamt 6,621.000 Schindeln. Die Entfaltung der Holzindustrie, besonders im letzten Jahrzehnt der Fugger'schen Wirtschaft in Červený Kameň, führte zur intensiven Exploitation der Tannen, die nicht entsprechend gelenkt wurde, was zur Folge hatte, daß die Tanne in diesem Gebiet zurückzuweichen begann.

Aus dem Slowakischen übersetzt von J. Bela j

Tab. 1. Zustand der Besiedlung der Herrschaft von Červený Kameň in den Jahren 1543 und 1583.